

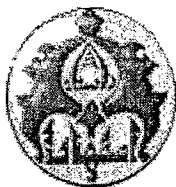
۱۷۱/۱۵۷ ۳۳۳
۱۷۱/۲۶

۱۰۹۲۱۰

۸۷/۱۱۰۷۳۳۳

۸۷/۱۲/۲۶

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی

بررسی تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی اصفهان از ابتدای دوره قاجاریه

تا روی کار آمدن ناصرالدین شاه (۱۱۹۳-۱۲۶۴ هجری قمری)

استاد راهنما:

دکتر محمدعلی چلونگر

استاد مشاور:

دکتر اصغر فروغی ابری

پژوهشگر:

هوشنگ خالدي

آذرماه ۱۳۸۷

۱۰۹۲۸۰

اطلاعات از تاریخ
۱۳۸۷/۱۲/۲۶

۲۶۸۲ / ۱۲ / ۲۱

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته تاریخ ایران اسلامی

آقای هوشنگ خالدي

تحت عنوان:

بررسی تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی اصفهان از ابتدای دوره قاجاریه تا روی کار آمدن

ناصرالدین شاه (۱۱۹۳-۱۲۶۴ هـ ق)

در تاریخ ۱۳۸۷/۹/۱۶ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

امضاء.....

با مرتبه علمی استادیار

۱- استاد راهنمای پایان نامه دکتر محمد علی چلونگر

امضاء.....

با مرتبه علمی استادیار

۲- استاد مشاور پایان نامه دکتر اصغر فروغی ابری

امضاء.....

با مرتبه علمی استادیار

۳- استاد داور داخل گروه دکتر مرتضی دهقان نژاد

امضاء.....

با مرتبه علمی استادیار

۴- استاد داور خارج از گروه دکتر حسین مسعود نیا

مدیر گروه آموزشی تاریخ
دکتر مرتضی دهقان نژاد

تقدیر و شکر

منت خدایی را که دانستن و آگاهی را به انسان ارزانی داشت و با احترام به همه‌ی آنانی که فهم
امروز ما در پهنه حیات اجتماع مدیون عشق و رزق آنان می‌باشد.

همچنین بر خود لازم می‌دانم از استاد ارجمند جناب آقای دکتر چلو نکر و دکتر اصغر فروغی که با
راهنمایی‌های خود مراد انجام این پژوهش‌های گران‌بها را در دستمال شکر و قدر دانی را داشته باشم و از خداوند
منان توفیق روز افزون برای ایشان آرزو می‌کنم.

تقدیم بہ ہمسرمہربان و دلسوزم

وازاہنگہ درجاءہ مشکلات با من ہمسفری

نوشحالم

چکیده

شهر اصفهان پس از سقوط صفویه دچار خسارات و تلفات فراوانی گردید و تا حدودی عظمت و شکوه گذشته خود را از دست داد. در ابتدای دوره قاجاریه، اصفهان همواره محل تاخت و تاز مدعیان قدرت بود. در دوره فتحعلی شاه به ویژه در زمان حکومت حاج محمدحسین خان صدر بر اصفهان (۱۳۱۰ - ۱۳۲۱ هـ. ق) وضعیت شهر و مردم رو به بهبودی نهاد و این امر به خاطر توجه و همت ویژه صدر به این شهر بود، از جمله این تلاشها، ساخت مدارس صدری و ایجاد بازارها و خیابان ها و بناهایی بود که هم اکنون بسیاری از آنها پا برجا است، در این دوره به علت درگیریهای سیاسی در مناطق شمالی و کاهش قدرت حکومت مرکزی، توجهی به شهر اصفهان نگردید و علاوه بر این جری شدن اشرار و قحطیهای پی در پی اوضاع شهر را دچار آشفتگی نمود، در زمان محمد شاه نیز عملاً اقدامی جهت عمران و آبادانی شهر اصفهان صورت نگرفت، تنها در دوره حکومت معتمد الدوله اقداماتی جهت احیاء و آبادانی شهر انجام گرفت که با فوت وی (۱۲۶۲ هـ. ق / ۱۸۴۷ م) به انجام نرسیدند.

کلید واژگان: اصفهان، قاجار، محمدحسین خان صدر، ناصرالدین شاه

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات

- ۱-۱- مقدمه ۱
- ۲-۱- پیشینه تحقیق ۲
- ۳-۱- پرسش های ویژه تحقیق ۳
- ۴-۱- فرضیه ها ۳
- ۵-۱- اهداف تحقیق ۳
- ۶-۱- روش تحقیق و مراحل آن ۳
- ۷-۱- بررسی و معرفی منابع ۴

فصل دوم: تحولات سیاسی

- ۱-۲- حکومت قاجاریه ۱۰
- ۲-۲- نگاهی به اصفهان از آغاز تا روی کار آمدن قاجار ۱۲
- ۳-۲- تحولات سیاسی دوره آغامحمدخان قاجار ۱۴
- ۱-۳-۲- حکومت علی مرادخان زند در اصفهان ۱۴
- ۲-۳-۲- حکومت جعفرخان زند در اصفهان ۱۵
- ۳-۳-۲- اصفهان در زمان لطفعلی خان زند ۱۷
- ۴-۳-۲- حکومت باقرخان خوراسگانی ۱۸
- ۴-۲- تحولات سیاسی دوره فتحعلی شاه قاجار ۱۹
- ۱-۴-۲- حکومت صدر اصفهانی ۱۹
- ۲-۴-۲- شورش محمدخان زند ۲۲
- ۳-۴-۲- شورش حسین قلی خان قاجار ۲۲
- ۴-۴-۲- سرگذشت صدر از مستوفی تا درگذشت ۲۴
- ۵-۴-۲- دوران صدارت صدر ۲۵
- ۶-۴-۲- شیوه حکومت صدر و اقدامات وی ۲۵
- ۷-۴-۲- رابطه صدر با شاهان قاجار ۳۰
- ۸-۴-۲- عبدالله خان امین الدوله ۳۳
- ۹-۴-۲- صدارت عبدالله خان قبل از انعقاد عهدنامه ترکمانچای ۳۵

عنوان	صفحه
۱۰-۴-۲- صدارت عبدالله خان بعد از انعقاد عهد نامه ترکمانچای.....	۳۷
۱۱-۴-۲- مخالفت عبدالله خان با ولیعهدی محمد میرزا (محمدشاه).....	۳۷
۱۲-۴-۲- شیوه صدارت و حکومت عبدالله خان.....	۳۹
۱۳-۴-۲- کارخانه توپ ریزی اصفهان.....	۴۰
۱۴-۴-۲- اصفهان در دوره عبدالله خان.....	۴۴
۱۵-۴-۲- تعديت الواط.....	۴۶
۱۶-۴-۲- حاجی هاشم خان.....	۴۷
۱۷-۴-۲- سيف الدوله و حکومت وی.....	۴۸
۱۸-۴-۲- اوضاع سیاسی و اجتماعی اصفهان در اواخر عهد سيف الدوله.....	۵۰
۵-۲- تحولات سیاسی دوره محمدشاه قاجار.....	۵۲
۱-۵-۲- حکومت خسروخان گرجی.....	۵۲
۲-۵-۲- سفر محمدشاه به اصفهان.....	۵۴
۳-۵-۲- منوچهر خان معتمدالدوله.....	۵۷
۴-۵-۲- وفات معتمدالدوله.....	۵۹
۵-۵-۲- اصفهان در دوره معتمدالدوله.....	۵۹
۶-۵-۲- ظهور فرقه بابیه.....	۶۱
۶-۲- سیاست مذهبی شاهان قاجار (آقامحمدخان، فتحعلی شاه و محمدشاه).....	۶۳
۱-۶-۲- سیاست مذهبی آقامحمدخان.....	۶۳
۲-۶-۲- سیاست مذهبی فتحعلی شاه.....	۶۴
۳-۶-۲- سیاست مذهبی محمدشاه.....	۶۶
فصل سوم: تحولات فرهنگی	
۱-۳- ادبیات و فرهنگ اصفهان.....	۶۷
۲-۳- انجمن های ادبی.....	۶۸
۱-۲-۳- انجمن های مشتاق اصفهانی.....	۶۸
۲-۲-۳- انجمن واله اصفهانی.....	۶۸
۳-۲-۳- انجمن نشاط اصفهانی.....	۶۸
۴-۲-۳- انجمن سید محمدباقر شفتی.....	۶۹
۳-۳- شعرای اصفهان در این دوره.....	۶۹

عنوان	صفحه
۱-۳-۳- والہ اصفہانی.....	۷۰
۲-۳-۳- نشاط اصفہانی.....	۷۱
۳-۳-۳- ہمای شیرازی.....	۷۳
۴-۳-۳- رفیق اصفہانی.....	۷۴
۵-۳-۳- رھی.....	۷۵
۶-۳-۳- شمس الشعراؔ سروش اصفہانی.....	۷۵
۷-۳-۳- مجمر اصفہانی.....	۷۶
۴-۳- خوشنویسان اصفہان.....	۷۶
۱-۴-۳- اشرف الکتاب اصفہانی.....	۷۷
۲-۴-۳- میرزا آقا جان پرتواصفہانی.....	۷۷
۳-۴-۳- آقا محمد ہاشم خوشنویس اصفہانی.....	۷۸
۴-۴-۳- آقا محمد ہاشم نسخ نویس.....	۷۸
۵-۴-۳- میرزا کوچک اصفہانی.....	۷۸
۶-۴-۳- آقا غلامعلی اصفہانی.....	۷۸
۷-۴-۳- میرزا عبدالخالق خوراسگانی.....	۷۹
۸-۴-۳- آقا محمد باقر سمسوری.....	۷۹
۹-۴-۳- عبداللہ عاشور رنانی.....	۷۹
۱۰-۴-۳- عبدالحسین شکستہ نویس.....	۸۰
۱۱-۴-۳- ملا محمد حسین ضیاء اصفہانی.....	۸۰
۱۲-۴-۳- محمد باقر خوراسگانی اصفہانی.....	۸۰
۵-۳- علمای اصفہان در این دورہ.....	۸۰
۱-۵-۳- حاج سید محمد باقر شفتی.....	۸۱
۲-۵-۳- زندگانی سید.....	۸۱
۳-۵-۳- مزایای اخلاقی.....	۸۲
۴-۵-۳- مولفات سید.....	۸۳
۵-۵-۳- ملاعلی نوری.....	۸۳
۶-۵-۳- حاج محمد ابراہیم کلیبسی.....	۸۴
۷-۵-۳- حاج محمد جعفر آبادہ ای اصفہانی.....	۸۵

- ۸۶..... ۳-۵-۸- شیخ محمدتقی رازی اصفهانی
- ۸۶..... ۳-۵-۹- سید صدرالدین محمد موسوی عاملی
- ۸۷..... ۳-۶-۶- مدارس
- ۸۸..... ۳-۶-۱- مدرسه صدر بازار
- ۸۸..... ۳-۶-۲- مدرسه پاقلعه
- ۸۹..... ۳-۶-۳- مدرسه حاجی کلباسی
- ۸۹..... ۳-۶-۴- مدرسه صدر چهارباغ
- ۹۰..... ۳-۶-۵- مدرسه شمس آباد
- ۹۰..... ۳-۶-۶- مدرسه مریم بیگم
- ۹۰..... ۳-۶-۷- مدرسه شاهزاده ها
- ۹۰..... ۳-۷-۷- کتابخانه های اصفهان
- ۹۰..... ۳-۷-۱- صنعت چاپ و چاپخانه در اصفهان
- ۹۱..... ۳-۷-۲- کتابخانه عظیم سیدشفتی
- ۹۲..... ۳-۷-۳- کتابخانه خاندان قزوینی
- ۹۲..... ۳-۷-۴- کتابخانه خوانساری
- ۹۲..... ۳-۷-۵- کتابخانه حاج میرزا محمد هاشم چهارسوقی
- ۹۲..... ۳-۷-۶- کتابخانه امام جمعه ها
- ۹۳..... ۳-۷-۷- کتابخانه آخوند ملاحسین
- ۹۳..... ۳-۷-۸- کتابخانه ملاحشی
- ۹۳..... ۳-۸-۸- مساجد
- ۹۳..... ۳-۸-۱- مسجد سید
- ۹۴..... ۳-۸-۲- مسجد حاجی محمدجعفر آباده ای
- ۹۴..... ۳-۸-۳- مسجد رحیم خان
- ۹۵..... ۳-۸-۴- مسجد خان
- ۹۵..... ۳-۸-۷- مسجد صفا
- ۹۵..... ۳-۸-۸- مسجد محمدباقر چهارسوقی
- ۹۵..... ۳-۹-۹- آثار و ابنیه تاریخی
- ۹۶..... ۳-۹-۱- چهارباغ صدری

عنوان	صفحه
۲-۹-۳- عمارت صدری.....	۹۶
۳-۹-۳- عمارت سرپوشیده.....	۹۷
۴-۹-۳- عمارت هفت دست.....	۹۷
۵-۹-۳- عمارت هشت بهشت.....	۹۸
۶-۹-۳- عمارت بیگلربیگی.....	۹۸
۷-۹-۳- حمام خواجه ها و باغ خسروخانی.....	۹۸
۸-۹-۳- قصر منظر، باغ خلدبرین، چهارحوض.....	۹۹
۹-۹-۳- میدان نقش جهان در این دوره.....	۹۹
۱۰-۹-۳- دروازه های شهر.....	۱۰۰

فصل چهارم: تحولات اجتماعی

۱-۴- آداب و رسوم.....	۱۰۱
۲-۴- طبقات و اقشار اجتماعی.....	۱۰۲
۱-۲-۴- آرامنه.....	۱۰۳
۲-۲-۴- یهودیان.....	۱۰۴
۳-۲-۴- مذهب.....	۱۰۵
۴-۲-۴- لوطیان اصفهان.....	۱۰۶
۳-۴- شیخ الاسلام ها و امام جمعه های اصفهان.....	۱۰۹
۴-۴- جمعیت.....	۱۱۰
۵-۴- اصناف و صنعتگران.....	۱۱۲
۶-۴- آمد و شد بیگانگان به اصفهان.....	۱۱۶
۷-۴- عوامل عدم رونق سیاسی و اجتماعی اصفهان در این دوره.....	۱۱۹
نتیجه.....	۱۲۱
منابع و مأخذ.....	۱۲۳

فصل اول

کلیات

۱-۱- مقدمه

پژوهش در مورد تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی اصفهان، کار ساده ای به نظر نمی رسد، و نیاز به ماه ها و شاید سالها تلاش و کنجکاوی و تحقیق دارد. بنابراین هر کس که خواهان پژوهش در این زمینه می باشد باید تا آنجا که استعداد و توانایی وی اجازه می دهد، از تلاش و پژوهش در این راه دریغ نرزد، البته هر پژوهش نواقص و ایرادات و مشکلات خاص خود را دارد، ولی همین نواقص است که راه را برای تحقیقات بعدی هموار می سازد.

امیدواریم که این تحقیق نیز با همه نواقصی که دارد، راهگشای تحقیقات و پژوهش های آینده تاریخ اصفهان باشد و به قول معروف ارزش یک بار خواندن را داشته باشد.

مطالب این رساله در چهار فصل گنجانده شده است، فصل اول شامل، کلیات، پرسشهای تحقیق، فرضیات، پیشینه تحقیق، اهداف و روش انجام تحقیق می باشد و در پایان این فصل منابع مهم و دسته اول مورد ارزیابی قرار گرفته اند.

در فصل دوم تحولات سیاسی، اصفهان در دوره آغا محمدخان و فتحعلی شاه و محمدشاه قاجار مورد بررسی قرار گرفته است، در این فصل، حاکمان اصفهان و اقدامات آنها و شیوه حکومت آنان و عوامل موفقیت و یا عدم موفقیت آنان در فرمانروایی و شورش های زمان هر کدام از آنها مورد توجه قرار گرفته شده است.

فصل سوم به تحولات فرهنگی اصفهان در این دوره شامل، انجمن های ادبی، شعرا و خوشنویسان، علماء و همچنین مدارس و مساجد، آثار و ابنیه تاریخی و کتابخانه های اصفهان، اختصاص دارد.

فصل چهارم نیز به بررسی اوضاع اجتماعی اصفهان اختصاص دارد، در این فصل آداب و رسوم، طبقات و اقشار اجتماعی، مذهب لوطیان اصفهان، جمعیت، اصناف و صنعتگران این شهر مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفته اند، و در پایان این فصل، آمد و شد بیگانگان به اصفهان و عوامل عدم رونق سیاسی و اجتماعی اصفهان در این دوره بیان شده است.

۱-۲- پیشینه تحقیق

در ارتباط با تاریخ اصفهان در دوره مورد بحث، یعنی سالهای ۱۱۹۳ تا ۱۲۶۴ هـ ق تاکنون پژوهش جامع و مدون صورت نگرفته، بلکه برای آگاهی از تحولات سیاسی و اجتماعی و فرهنگی این دوره از تاریخ اصفهان، می توان مهمترین سفر نامه ها و کتابهایی که در همان دوره و یا بعد از آن نوشته شده اند، اشاره کرد.

تاریخ اصفهان وری، تألیف جابری انصاری؛ در این کتاب بناها و جغرافیای اصفهان مورد توجه قرار گرفته و همچنین گزارش اهم وقایع به ترتیب سالها از هجرت پیامبر تا ۱۳۶۲ هـ ق نیز بیان گردیده است. در این اثر به وقایع سالهای ۱۱۹۳ تا ۱۲۶۴ هـ ق به صورت مختصر اشاره شده است.

- گنجینه آثار تاریخی اصفهان، تألیف دکتر هنرفر؛ فصل هشتم این کتاب به معرفی آثار تاریخی اصفهان، که به وسیله رجال و علمای دوره قاجاریه بنا شده اند، اختصاص دارد، که جهت شناخت آثار و بناهای تاریخی دوره مورد بحث مفید می باشد.

- نصف جهان فی تعریف اصفهان، محمد الاصفهانی؛ این کتاب در واقع یک اثر تاریخی - جغرافیایی است و فصل پنجم آن اطلاعاتی در مورد اوضاع سیاسی و اجتماعی اصفهان در دوره مورد بحث به دست می دهد.

- رجال و مشاهیر اصفهان، تألیف میرسیدعلی جناب، نویسنده فردی آگاه به تاریخ و رجال و مشاهیر اصفهان بوده و در این اثر سرگذشت رجال و مشاهیر اینم دوره از تاریخ اصفهان را نیز مورد بررسی قرار داده است.

- جابری انصاری در کتاب تاریخ اصفهان به طور کلی به شرح و معرفی آثار تاریخی، مشاهیر، عرفا و ادبای اصفهان تا دوره مؤلف توجه کرده و در این اثر به ابنیه تاریخی و رجال سیاسی و ادب و وضعیت فرهنگی اصفهان به شکل مختصر اشاراتی دارد، که برای این پژوهش ارزشمند است.

۱-۳- پرسش های تحقیق

۱- چه عواملی باعث بروز ناامنی و شورش و قحطی در اصفهان در این دوره گردید.

۲- در دوره مورد بحث آیا از طرف دولت قاجار حرکتی جهت عمران و آبادانی شهر اصفهان صورت

گرفت یا نه؟ چرا؟

۳- دلایل آمد و شد بیگانگان به اصفهان چه بود؟

۱-۴- فرضیه ها

- عدم توجه موثر پادشاهان قاجار به اصفهان، باعث بروز شورش، ناامنی و قحطی در این شهر گردید.

- اقدامات حاجی محمدحسین خان صدر، اوضاع شهر و وضع معیشت و جمعیت مردم اصفهان را بهبود

بخشید.

- اصفهان هر چند که عظمت درخشان خود را نسبت به قبل از دست داده بود ولی همواره کانون پرورش

علماء، ادبا و شعرا بوده است.

۱-۵- اهداف تحقیق

- تبیین عواملی که باعث عدم توجه پادشاهان قاجاری به اصفهان گردید.

- تبیین اوضاع سیاسی، فرهنگی و اجتماعی اصفهان، با توجه به آشوبها و ناآرامیهای ابتدائی دوره قاجاریه و بعد

از آن.

- چگونگی و بررسی وضع زندگی مردم، جمعیت انسانی و عمران و آبادانی و ساخت بناهای تاریخی.

- بررسی وضعیت حاکمان اصفهان و ارزیابی شخصیت و اقدامات هر یک از آنها در دوره مورد بحث.

- بررسی اوضاع سیاسی و فرهنگی اصفهان در ارتباط با عوامل و روابط خارجی.

۱-۶- روش تحقیق و مراحل آن

روش تحقیق در این پژوهش ترکیبی از روش های تاریخی، توصیفی و تحلیلی و اسنادی - تاریخی و

کتابخانه ای می باشد که براساس سلسله مراتب یک کار تحقیقی تدوین می شود.

۱-۷- بررسی و معرفی منابع

منابع این دوره را می توان به سه بخش تقسیم کرد:

۱- کتابهای تاریخی - جغرافیایی (تواریخ عمومی) که ضمن ذکر تحولات کلی تاریخ اصفهان، از دوره مورد بحث نیز مطالبی ارائه داده اند.

۲- کتب مطالعاتی و تحقیقاتی

۳- سفرنامه های افرادی که در این دوره به اصفهان (به هر دلیلی) مسافرت کرده اند و مطالبی راجع به تحولات سیاسی و اجتماعی اصفهان در سفر نامه های خود بیان کرده اند.

۱- کتابهای تاریخی - جغرافیایی

ناسخ التواریخ: که یکی از منابع مهم و دسته اول تاریخ قاجاریه است، مؤلف این کتاب محمدتقی لسان‌الملک سپهر که در دوره قاجاریه (۱۲۱۶ ق - ۱۲۹۷ ق) می زیست با توجه به مقام و درجه ای که داشت، به بسیاری از امور سیاست در دوره قاجاریه آگاه بود و به همین علت کتاب وی یکی از مهمترین منابع تاریخ دوره قاجاریه است. این کتاب شامل حوادث و وقایع تاریخی و سیاسی از ابتدای دوره قاجاریه تا زمان مؤلف است. سپهر در این کتاب به شرح بسیاری از وقایع مربوط به حکومت آغامحمد خان و محمد شاه و فتحعلی شاه پرداخته است، در این اثر به سفرهای شاهان قاجار به اصفهان و اوضاع اصفهان و حکام آن شهر اشاره شده است، و وقایع مهم و به خصوص شورش‌ها و ناآرامی‌های صورت گرفته در اصفهان، در این دوره را به صورت خلاصه و یا مفصل مورد بررسی قرار داده است. از این منبع در ارتباط با حکام اصفهان، سفر شاهان قاجار به اصفهان و ناآرامی‌های و خرابی‌های صورت گرفته در این شهر استفاده شده است.

تاریخ منتظم ناصری جلد ۳

یکی از کتب مهم و مفید در ارتباط با تاریخ قاجاریه است که توسط محمدحسن خان اعتماد السلطنه نوشته شده است، در این کتاب وقایع ایران و جهان به صورت سالشمار بیان شده است، که سالهای ۱۱۹۳ تا ۱۲۶۴ هـ ق را نیز در بر می گیرد، لذا در ارتباط با تحولات سیاسی دوره مورد بحث مطالب مفیدی ارائه کرده است که در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته شده است.

تاریخ اصفهان

تألیف میرزا حسن خان جابری انصاری، یک تاریخ عمومی در مورد شهر اصفهان است. این کتاب که به همت جمشید مظاهری تصحیح و تعلیق شده، یکی از کتب مفید در باب تاریخ عمومی اصفهان است، چرا که

نویسنده کتاب آگاه به امور این شهر و در واقع از اصفهان شناسان معتبر است. این کتاب در واقع کامل شده کتاب تاریخ اصفهان وری جابری-انصاری است. چرا که تاریخ اصفهان وری و همه جهان جابری انصاری برعکس مطالب مفید و ارزنده ای که دارد از نظم و نسق و اسلوب انشائی درست و بهنجاری برخوردار نیست.

کتاب تاریخ اصفهان شامل چهار جلد است، در جلد اول به اوضاع سیاسی اصفهان از ابتدا تا دوران مؤلف و آثار و ابنیه تاریخی هر یک از دولتهای حکومتگر در این ناحیه پرداخته است.

در جلد دوم به شرح پاره ای بناهای دولتی و ملتی و مساجد و ... پرداخته است، جلد سوم را به بیان سرگذشت ناموران هنری اصفهان اختصاص داده است، و در جلد چهارم کتاب جغرافیای شهر و نواحی آن را مورد بررسی قرار داده است. این کتاب برای پژوهش در هر یک از دوره های تاریخی اصفهان تا زمان مؤلف کتاب (۱۳۷۶ ق / ۱۳۳۵ ش) مفید و ارزشمند است. در مراحل مختلف این پژوهش از این کتاب استفاده شده است.

جغرافیای اصفهان

تألیف میرزا حسین خان تحویلدار اصفهانی، یکی از کتب مهم در باب تاریخ و جغرافیای طبیعی و انسانی اصفهان است. مطالب این کتاب محدود به مطالب جغرافیایی طبیعی نیست. بلکه نیروی مولف صرف جمع آوری مطالب جغرافیای انسانی شده است. در این کتاب خاندان ها و خانواده ها و اصناف مختلف مردم مورد بررسی قرار گرفته است. در این کتاب از اصفهان در دورانی گزارش می شود که شهری با آن همه عظمت در حال خرابی و خلوت شدن و از تعداد هنرمندان و طیبیان و کاتبان و صنعتگران آن کاسته شده است.

این کتاب که در دوره حکومت ناصرالدین شاه نوشته شده است، مطالب آن گویای این است که مشاغل زیادی در گذشته در اصفهان وجود داشتند که در زمان مؤلف کتاب از بین رفته و یا بسیار کم شده اند، برخی از مطالب این کتاب بخصوص در مورد مشاغل و یا اقشار اجتماعی، به ندرت در کتب دیگر پیدا می شود.

در بررسی تحولات اجتماعی و فرهنگی اصفهان در اوایل تا اواسط دوره قاجار، این کتاب یکی از کتب ارزشمند و مفید می باشد.

الاصفهان

کتاب الاصفهان تألیف میرسید علی جناب اصفهانی، یکی از کتاب های ارزشمند در مورد تاریخ و جغرافیای اصفهان می باشد، در این کتاب، اسامی اصفهان در گذشته، مذهب اهالی اصفهان، مساجد و مدارس و

کاروانسراها و اصناف و روزنامه ها و صادرات و واردات اصفهان و همچنین آبادانی و خرابی ها وارده بر این شهر به صورت خلاصه مورد بررسی قرار گرفته است.

قصص العلماء

این کتاب نوشته میرزا محمد تنکابنی (متوفی ۱۳۰۲ هـ.ق) است، کتاب وی شامل شرح حال و سرگذشت ۱۵۶ نفر از دانشمندان و علماء شیعه است، از آنجا که مولف این کتاب نزدیک به دوره مورد بحث ما می زیست، مطالب وی در مورد هر یک از دانشمندان و علماء می تواند هادی ما، در بررسی زندگانی علماء و بزرگان این دوره باشد. در این کتاب شرح حال بسیاری از علماء اصفهان از جمله سید محمدباقر شفتی، حاجی ابراهیم کلباسی و بسیاری دیگر آمده است، از این کتاب در شرح حال علماء این دوره از تاریخ اصفهان بهره برداری شده است.

۲- کتب مطالعاتی و تحقیقاتی

تاریخ اصفهان (مجلد هنر و هنرمندان)

این کتاب از کتب ارزشمند در مورد تاریخ و فرهنگ اصفهان است که توسط جلال الدین همائی تألیف گردیده است، کتاب هنر و هنرمندان اصفهان به یک مقدمه و چهار بخش و یک خاتمه تقسیم می شود، در مقدمه کتاب احوال و اوضاع عمومی و تاریخ و تحول صنایع اصفهان از قدیمترین زمان تاریخ تا زمان مولف بیان شده است، بخش اول، خوشنویسان و خطاطان، بخش دوم، سازندگان و نوازندگان و خوانندگان، بخش سوم نقاشان و مذهبان و طراحان و بخش چهارم هنرمندان دیگر از زرگر و قلمزن و منبت کار و کاشی تراش و معمار و بنا و غیره را در بر می گیرد. و در خاتمه کتاب نیز قصاصان، نقالان، معرکه گیران و بازیگران و مهره بازان و امثال اینها آمده است. از این کتاب در بخش تحولات فرهنگی اصفهان این پژوهش، استفاده مفید و ارزشمند شده است.

تاریخ جلفای اصفهان

این کتاب در دو جلد تألیف یافته، جلد اول شصت و هشت فصل و شامل تحولات سیاسی جلفا از دوران صفویه به بعد است و جلد دوم نیز به شرح آثار تاریخی جلفا و خصوصیات کلی ارامنه جلفا است. هارتون درهوهانیان مؤلف کتاب، شرح آبادانی و ثروت هنگفت جلفا را در زمان صفویان و فلاکت و تیره روزی های آن بعد از زوال صفویه را به طور مفصل شرح داده است. ایشان در این اثر از منابع دست اول ازمینی استفاده کرده است و کتاب وی یکی از مفیدترین کتابها در مورد تاریخ جلفا و همچنین تاریخ اصفهان است.

دروهانیان در کنار بیان تحولات جلفا، چگونگی رفتار و کردار هر یک از مدعیان قدرت (چه حاکمان رسمی و مهاجمان) و اقدامات آنها را در شهر اصفهان نیز مورد ارزیابی قرار داده است. به طور کلی این کتاب یکی از کتب ارزشمند درباره تاریخ اصفهان در دوره صفویه و افشاریه و زندیه و قاجاریه می باشد.

گنجینه آثار تاریخی

همانگونه که از اسم کتاب پیداست در واقع گنجینه ای از تاریخ و آثار و ابنیه تاریخی اصفهان را در بر می گیرد. این کتاب از کتب ارزنده و مهم در مورد شهر اصفهان است که توسط لطف الله هنرفر از اصفهان شناسان سالهای اخیر تألیف یافته است. شامل ده فصل است. مؤلف در فصول مختلف ضمن معرفی هر سلسله یا حکومت، به آثار به جای مانده از آنها در اصفهان اشاره کرده و به توضیح آنها می پردازد. در این منبع می توان گفت اکثر آثار و بناهای مهم تاریخی اصفهان از قبیل پل ها، مساجد، کاروان سراها، دوارس، و غیره مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل هشتم، این منبع، مساجد و مدارس و کتیبه ها و آرامگاه ها و بناهای تاریخی که توسط امرا و حکمای قاجار در این شهر ساخته شده است اشاره شده است، در قسمت مربوط به آثار تاریخی اصفهان این منبع کمک مفید و ارزشمندی در تدوین این پژوهش ارائه کرد.

اصفهان مشتمل بر چهار فصل، تاریخ - جغرافیا - ابنیه و آثار - شعر او بزرگان

این کتاب تألیف حسین نورصادقی است و شامل چهار فصل است، که در فصل اول تاریخ و وجه تسمیه اصفهان مورد بررسی قرار گرفته است، در فصل دوم طول و عرض جغرافیایی، آب و هوا، اماکن و خیابان های اصفهان مورد توجه قرار گرفته شده است و فصل سوم نیز به ابنیه و آثار تاریخی اصفهان اختصاص دارد، در فصل چهارم نیز مطالبی مربوط به بزرگان، خطاطان و نقاشان اصفهان بیان شده است. از این کتاب در فصل تحولات فرهنگی و آثار و ابنیه تاریخی مربوط به این پژوهش استفاده شده است.

حقوق بگیران انگلیس در ایران

این کتاب تألیف اسماعیل راثین است؛ که در برگیرنده مطالبی در ارتباط با بسیاری از رجال دوره قاجاریه است، همان گونه که از اسم کتاب پیداست مطالب این کتاب مربوط به افرادی است به نحوی با انگلیس رابطه داشته اند، یا به اصطلاح در مقابل خدماتی از دولت انگلیس مقرری دریافت می کردند، آقای راثین علاوه بر بیان مطالبی در ارتباط اشخاص مورد نظر، صحت یا عدم بعضی از مطالب را نیز مورد بررسی قرار داده است. در این کتاب در ارتباط با حاج محمد حسن خان صدر اصفهانی و پسرش عبدالله خان امین الدوله که هر دو حاکم

اصفهان بودند اطلاعات مفید و مهمی آورده شده است، که در تدوین این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته شده است.

رجال اصفهان

تألیف سید محمدباقر کتابی، یکی از کتب تحقیقاتی مهم و مفید در ارتباط با رجال اصفهان در علم و عرفان و ادب و هنر است. این کتاب از یک مقدمه و چهار فصل به شرح زیر ترتیب یافته است:

مقدمه: در این قسمت ابتدا ذکر از کتابهای مربوط به اصفهان رفته و آنگاه سابقه تاریخی و گذشته سیاسی، علمی، ادبی و هنری اصفهان به اجمال مورد نقد و تحلیل قرار گرفته است.

فصل اول: رجال فقه و اصول و حدیث و درایه و تفسیر از قرن دهم تا معاصر.

فصل دوم: رجال حکمت و فلسفه و عرفان و تصوف اصفهان و همچنین نویسندگان این سامان در زمینه های مختلف همچون تاریخ و جغرافی و امثال آن.

فصل سوم: رجال شعر و ادب اصفهان از قرن دهم تا معاصر.

فصل چهارم: رجال هنر از خط و نقاشی و تذهیب و دیگر آثار هنری.

از این کتاب استفاده های ارزشمند و مفیدی در فصل تحولات فرهنگی اصفهان در این رساله شده است.

۳- سفر نامه ها

سفرنامه اوژن فلاندن^۱

دانشمند و جهانگرد فرانسوی اوژن فلاندن که در زمان محمدشاه قاجار در سالهای ۱۸۴۵ - ۱۸۴۱ میلادی (برابر ۱۲۵۶ - ۱۲۵۸ قمری) به اتفاق هموطن خود به نام پاسگال گست به ایران آمده در کتاب مفید و ارزنده خود بنام مسافرت به ایران شرح مفصل و گویایی درباره شهرهای ایران که از آنها دیدن کرده بیان می‌دارد. این کتاب شامل پنجاه و شش فصل است، که تقریباً از ابتدای سفرش تا پایان آن را شامل می‌شود. وی در فصل پانزدهم این اثر به علی که شاه (محمدشاه) را مجبور به مسافرت به اصفهان کرده می‌پردازد و در فصل هجدهم بعضی از آثار تاریخی و همچنین برخورد شاه با لوطیان و مجتهدان اصفهان و اقدامات ایشان در این شهر را مورد بررسی قرار داده و در فصل بیست و یکم، چگونگی وضعیت اهالی و ابنیه تاریخی این شهر را بیان می‌کند. مطالب این سفرنامه در رابطه با تحولات سیاسی و اوضاع کلی شهر در دوره محمدشاه از اهمیت خاصی برخوردار است.